

ALGIRDAS JAKUBČIONIS

LIETUVOS ISTORIJS VEIKALAI IŠEIVIJOJE ANGLŲ KALBA

Daugelis besidominčių istorija žino ankstesnius istorikų darbus, spėjo perskaityti vieną kitą originalų darbą, parašytą ir išspausdintą pastaraisiais metais. Per kelerius metus buvome supažindinti su gana gausia memuarine literatūra, išleista lietuvių emigracijoje ir perspausdinta pas mus. Jau nesunkiai prieinama išeivijos istorikų kūryba. Menkiau žinomas, bet nė kiek ne mažiau vertingas yra lietuvių bei užsienio šalių istorikų, išeivijos veikėjų palikimas anglų kalba. Tokių autorių darbai, dokumentų rinkiniai šiuo metu pasiekia respublikos bibliotekas. Dauguma knygų išleistos pagrindiniuose lietuvių gyvenamuosiuose centruose – JAV, Kanadoje. Visų jų aptarti nėra galimybių: tik dalis jų yra respublikos bibliotekose, kitos – pakeliui į respubliką. Tikimybė išstudijuoti šias knygas jų leidimo vietose labai menka, todėl straipsnis turėtų padėti susipažinti su kai kuriais darbais, vienaip ar kitaip susijusiais su Lietuvos istorija, pagelbėti pasirinkti dominanciją knygą. Taip pat bus apsiribojama pastarųjų kelių dešimtmečių senumo darbais.

Išeivijos istorikai, rašydami angliškai arba versdami, siekė keletą tikslų: supažindinti su Lietuvos istorija, su tragišku Lietuvos likimu, kuo daugiau pasaulio visuomenės ir tų šalių "galinguosius", nes tik pastarųjų vykdoma politika galėjo prisidėti prie Nepriklausomybės atkūrimo. Tai lėmė, kad daug autorių siekė akcentuoti turėtą Lietuvos valstybingumą, antinacinę bei antisovietinę rezistenciją. Be to, angliškai savo krašto istoriją buvo galima atskleisti tai išeivijos jaunosios kartos daliai, kuri prastai mokėjo gimtąją kalbą. Gyvenamoji šalis taip pat lėmė kalbą, nors nebuvo pagrindinis veiksnys. Pavyzdžiui, latvių ir estų išeivijos istorikai nemaža yra paskelbę vokiečių kalba.

Lietuvos istorijos knygos anglų kalba padeda mums susidaryti išsamesnį, aiškesnį istorijos vaizdą, geriau suvokti Lietuvos valstybių žūmį lemtingus metus. Išsakyti teiginiai leidžia suvokti autoriaus požiūrį į Lietuvos gyvenimą, sukelia norą papildyti, daugiau patyrinėti vieną ar kitą temą. Matydami autorių atspindėtą Lietuvos penkiasdešimties metų istoriją, geriau galime suvokti, kokie buvome, pažiūrėti į save per laiko ir atstumo prizmę. Skaitytojui tai bus žvilgsnis nuo 6–9 dešimtmečio lietuvių istoriografijos, grįstos klasiniu principu, link istorinio objektyvizmo.

Apibendrinančių, sintetinio pobūdžio istorijos veikalų nėra daug. Vienas tokių – "700 Lietuvos metų"¹. Darbe apžvelgta Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 7-ojo dešimtmečio. Knygos skyrius parašė ži-

¹ Lithuania 700 years. New York, 1984. 460 p.

nomi istorikai: J. Puzinas, A. Gerutis J. Jakštas, A. Budreckis. Vėliau darbas buvo išverstas į anglų kalbą ir susilaukė keleto leidimų. Pirmoje dalyje pateikiamos lietuvių kilmės teorijos, žmonių apsigyvenimas Lietuvos teritorijoje. Antrame skyriuje apžvelgiama Lietuvos istorija nuo valstybės susikūrimo (XIII a.) iki I pasaulinio karo. Šešių šimtų metų istorija nagrinėjama prabėgomis, atsižvelgiant žymiausius politinius įvykius, kultūrinius pokyčius. Trečiasis skyrius, didžiausias, skirtas 1918–1940 metų laikotarpiui tyrinėti. Dėmesys skiriamas vidaus raidai bei Lietuvai tarptautiniuose santykiuose. Be išlygų pasakyta, kad nuo 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo Lietuvoje prasidėjo autoritarinis režimas². J. Gerutis, parašęs šį skyrių, žavisi Lietuvos vyriausybės antinacionalsocialistine veikla Klaipėdoje 4-ojo dešimtmečio viduryje. Paskutiniai skyriai skirti Lietuvos okupacijoms, analizuojami jų padariniai, atskleidžiama antinacinė ir antisovietinė rezistencija. Knyga baigiama St. Lozoraičio mintimi apie Lietuvos laisvės galimybes. Istorijos veikale visi pagrindiniai istorijos faktai, įvykiai ir datos yra atspindėti. Kiek mažiau dėmesio skiriama ekonominės raidos klausimams. Smulkiai pateikta vidaus politika sudaro sąlygas skaitytojui susidaryti išsamų istorijos raidos vaizdą. Pateiktame literatūros sąrašė tere kelios Lietuvoje gyvenančių istorikų pavardės (B. Dundulis, R. Rimantienė). Darbas parašytas remiantis beveik tik išeivijos autorių darbais. Tačiau tai neklaido tarti, kad tokios apibendrinančios Lietuvos istorijos, parašytos mūsų istorikų, dar neturime.

Devynioliktojo amžiaus tautinio atgimimo problema nagrinėjama knygoje "Bundanti Lietuva"³. Pirmoji knygos dalis – "Lietuva Rusijos valdžioje" iš esmės yra pagalbinė. Ji pateikia istorinį foną, kuriame klostėsi tautinis atgimimas. Pradėjęs nagrinėti temą, autorius pateikė nacionalizmo, kuris Vakarų šalių istoriografijoje yra mūsų nacionalinio ar tautinio Atgimimo atitikmuo, apibrėžimą. Jo nuomone, "nacionalizmas yra patriotizmo ir tautinės sąmonės lydinys"⁴. Svarbiausi bruožai – kalba ir literatūra, istorinės tradicijos: religija, politika, ekonomika ir teritorija, patriotizmas arba meilė šaliai⁵. Šiuose apibūdinimuose autorius rėmėsi žinomu JAV istoriku, nacionalinių santykių specialistu K. J. H. Hayes, vokiečių filosofu J. von Herder.

Lietuvių tauta apibūdinama kaip paradoksali. Nors Europoje apsigyveno anksčiau už kitas, bet iki XI a. apie ją nebuvo žinoma. Kelis šimtmečius jos tautinis individualizmas nyko, kol XVIII–XIX amžių sandūroje tautos išlikimui kilo pavojus. Kai jau net kaimyninės šalys buvo ją beužmirštančios – vėl priminė savo istorines teises ir prasidėjo tautinis atgimimas. Šį procesą autorius pradeda nuo XIX a. pradžios.

² Ten pat. P. 221.

³ Stukas J. *Awakening Lithuania*. New York, 1956. 187 p.

⁴ Ten pat. P. 33.

⁵ Ten pat. P. 34–35.

Jo nuomone, tada atsirado dvi būtinos sąlygos – inteligentija ir inteligentijos bendravimas su valstietija. Atmetamas kitų autorių teiginys, kad atgimimas prasidėjo nuo XIX a. vidurio. XIX a. pradžioje veikė Vilniaus universitetas, buvo studentų, tyrinėjusių kraštą, rinkusių senienas. Lietuviškai ir tautine dvasia kūrė S. Daukantas, S. Stanevičius, D. Poška, M. Valančius. Atgimimą spartino 1830–1831 metų sukilimo pralaimėjimas, nes jis parodė, jog negalima telktis kartu su lenkais. Autoriaus nuomone, lietuviai vieni nebuvo. Jie įsiliejo į nacionalinio judėjimo srautą Europoje.

Nauju nacionalinio atgimimo etapu autorius laiko 1864 metus, nuo spaudos uždraudimo. Iškeliamas M. Valančiaus vaidmuo, bet pabrėžiama, kad jam lietuvių kalba buvo ne tikslas, o priemonė blaivybės, moralumo idėjoms skleisti. Akcentuojama, kad bažnyčios poziciją nulėmė kova su provoslavybės skverbimusi. Šis etapas siejamas ir su "Aušros" pasirodymu. Paskutinis nacionalinio atgimimo etapas – 1888–1904 metai. Tai laikotarpis nuo "Varpo" iki spaudos atgavimo. Vertino abu – J. Basanavičių ir V. Kudirką, tačiau autoriui mieliausias yra V. Kudirka, kuris, jo nuomone, savo kūryba diegė laisvės meilę, pasipriešinimą priespaudai, žiaurumui, aukojimąsi tautai ir idealams.

Knygoje dar minimos Mažosios Lietuvos organizacijos ir jų reikšmė atgimimui, šiek tiek nagrinėjama ir polonizacijos problema, aptariamas 1905 m. Didysis Vilniaus seimas ir partijų susikūrimas. Knyga originali, joje remiamasi tokiais autoritetais kaip S. Šalkauskis, J. Grinius. Knygoje iškeltos idėjos logiškai pagrindžiamos, įrodomos nuosekliai ir logiškai, atmetami kai kurie įprasti teiginiai.

Prie bendro pobūdžio istorijos veikalų sąlygiškai galima priskirti V. Vardys ir R. Misiūno redaguotą straipsnių rinkinį "Baltijos valstybės taikoje ir kare 1917–1945"⁶ bei R. Misiūno ir R. Taagepera knygą "Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980"⁷ (Pastaroji knyga išleista lietuvių k., 1992 m. "Minties" leidykloje). Pirmajame rinkinyje yra sudėti straipsniai, analizuojantys daugiau bendrus trijų valstybių raidos momentus. Todėl ir įvade akcentuojama ne kas jas skiria – kalba, tikėjimas, – bet kas jungia – valstybingumo raidos bendrumas. Pateikiama termino "Baltijos valstybės" kilmė. Pirmasis šį terminą dabartine jo prasme pavartojo G. fon Rauch monografijoje "Geschichte der Baltischen Staaten" (1970 m.).

Iš autorių mums žinomesnė yra A. Stražo pavardė ir jo darbai. Rinkinyje pateiktas jo straipsnis "Oberosto žemės vieta Vokietijos Rytų politikoje 1915–1918" yra parašytas dar Lietuvoje publikuotų mokslinių darbų ir suformuluotų idėjų pagrindu. V. Vardys aptarinėja autoritarinio valdymo susiformavimą Pabaltijo valstybėse, A. Dodlin –

⁶ The Baltic States in Peace and War 1917–1945. Pensylvania, 1978. 240 p.

⁷ Misiūnas R., Taagepera R. The Baltic States; years of dependence 1940–1980. Los Angeles, 1983. 333 p.

valstybių likimą nulėmusius SSRS ir Vokietijos susitarimus. Įdomesnis yra D. Kirby darbas, kuriame atspindėtas Pabaltijo šalių likimo aptarimas Didžiosios Britanijos ir SSRS derybose 1941–1942 metais. Sužinome, kad Vakarų demokratijos šalių tarpusavio konsultacijose buvo prieita prie išvados, kad "šis arealas buvo okupuotas Raudonosios armijos, ir nei Didžioji Britanija, nei JAV nieko negalės padaryti"⁸. Taip paaiškėja dar vienas mūsų likimą nulėmęs niuansas. O ir visi straipsniai padeda geriau pažinti trijų valstybių istoriją.

R. Misiūno ir R. Taagepera knygoje apžvelgiama visa sovietinio laikotarpio Pabaltijo šalių istorija. Be įvado, kuriame aptariami 1918–1940 m. įvykiai, yra dar penki skyriai ir priedai. Kiekvienas skyrius apima kurį nors vieną šių šalių istorijos periodą. Pirmasis skirtas 1940–1945 metams. Jame analizuojama Baltijos šalių okupacija 1940 m., gyvenimo sovietizavimas, vokiečių okupacinis valdymas ir antroji sovietinė okupacija. Naujų, mums nežinomų to meto Lietuvos istorijos faktų knygoje nėra, tačiau randame naujų žinių iš kaimyninių valstybių istorijos. Pavyzdžiui, 1945 m. Rusijos RTFSR prisijungė dešiniąjį Narvos upės krantą ir tos žemės sudarė 6% Estijos teritorijos, iki karo jose gyveno 5% Estijos gyventojų; dalis Abrenės rajono, irgi prijungto prie RTFSR, sudarė 2% Latvijos teritorijos ir gyventojų⁹.

Skyrius "Pokarinis stalinizmas" apima 1945–1953 metų laikotarpį. Autoriai skyrė ypatingą dėmesį tam raidos etapui, kuriuo smarkiausiai respublikos buvo integruotos į sovietinį gyvenimo būdą, pakeista ekonomika, prasidėjo trėmimai. Taip pat pateikiama valdymo struktūrų analizė, atvykstančių į respublikas kadrų nacionalinė sudėtis, kompetencija, valdymo įgūdžiai. Be pagražinimų, bet ir be išankstinio priešiško nusistatymo, objektyviai vertinama komunistų partijos veikla. Aprašant rezistencinį judėjimą, daugiausia remiamasi Lietuvos pavyzdžiu. Įvairialypiai, remiantis faktais, parodomas žemės ūkio pertvarkymas, kolektyvizacija, produktų gamybos nuosmukis. Įtikinamos atrodo autorių pateiktos industrializacijos priežastys. Industrializaciją lėmė ne tik gera infrastruktūra, darbininkų kvalifikacija, bet ir ideologija bei kolonizacijos siekis. Ideologijai pagrįsti reikėjo sukurti darbininkų klasę, kad ši atliktų "vadovaujančią vaidmenį visuomenėje". Kolonizuojant reikėjo padidinti nevietinių gyventojų skaičių respublikose. Autoriai pabrėžia, kad, be istoriškai susiklosčiusių mažesnių industrializacijos galimybių, Lietuvoje ją silpnino dar ir rezistencija¹⁰. Kaip pramonės pertvarkymo rezultatas, autorių nuomone, "pramonė sukurta Rusijos investicijomis, dirba rusai, valdoma iš Rusijos ir atsižvelgiant į Rusijos interesus, įvežant žaliavas iš Rusijos ir didesnę dalį produkcijos išvežant į Rusi-

⁸ The Baltic States in Peace and War 1917–1945. P. 166.

⁹ Misiunas R., Taagepera R. The Baltic states: years of dependence. P. 71.

¹⁰ Ten pat. P. 106.

ją"¹¹. Aptardami kultūrą, R. Misiūnas ir R. Taagepera labiau analizuoja literatūros raidą, tačiau šiek tiek apžvelgia ir švietimo bei mokslų padėtį, ypač istorijos, kuri buvo politizuota ir perrašyta palankia Rusijai dvasia. Trumpai apžvelgiama ir sunki bažnyčios padėtis. Šiame skyriuje autoriai išskyrė 1952–1953 metus. Jų nuomone, būtent tais metais gyventojai priprato ir susitaikė su naujomis sovietinio gyvenimo normomis. Teiginį jie grindžia tuo, kad iš lėto silpnėjo rezistencija, formavosi suvokimas, kad okupacija greitai nesibaigs. Viltys, sietos su Stalino mirtimi, neišsipildė, sistema išliko¹².

1954–1968 metai įvardijami kaip tautinės kultūros laipsniško atkūrimo metas. Ją nulėmė destalinizacija, latvių, estų, lietuvių įsivyravimas kompartijose ir valdymo organuose. Pramonės valdymo pertvarkymas geriau tenkino respublikų interesus, ugdė jų ekonominį savarankiškumą. Ekonominiai-administraciniai rajonai buvo sudaromi respublikų pagrindu ir valdomi respublikinės Liaudies ūkio tarybos. Plačiai aptariama ir teigiamai vertinama 7-ojo dešimtmečio literatūra, ryšiai su užsienio šalimis, su išeivija.

Analizuodami aštuntojo dešimtmečio raidą, autoriai įžvelgė dvi tendencijas: viena jų, nulemta ekonominės ir politinės centralizacijos, eina iš Maskvos, kita – Vakarų šalių įtakos dvasiniam, kultūriniam ir materialiniam gyvenimui (westernization) didėjimas. Su pirmąja siejamas tokių vadovų kaip P. Griškevičius, J. Maniušis iškilimas Lietuvoje ir A. Pelsė, A. Voss Latvijoje. Centralizaciją lydėjo nauja rusifikacijos banga, prasidėjusi dešimtmečio pabaigoje, kai Latvijoje ir Estijoje labai sumažėjo vietinių gyventojų. Tipiškas vakarietiško gyvenimo požymis, autorių nuomone, buvo hipių judėjimas, pasiekęs Pabaltijį, 1971 m. Vakarietiškumo įspūdį sudarė ir gausus automobilių skaičius, geresnis gyventojų aprūpinimas ir gyvenimo sąlygos.

Autoriai nepamiršo aptarti ir dvasinio pasipriešinimo stiprėjimo. Tai ryšiai su Rusijos disidentais, R. Kalantos auka, Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos spausdinimas.

Paskutiniame knygos skyrelyje autoriai bando pažvelgti į ateitį ir padaro išvadą, kad devintame dešimtmetyje tautinio išsivaduojamojo aktyvumo galimybės bus ribotos. Didesnė tikimybė, kad didės socialinis kultūrinis aktyvumas. Autoriai nebuvo pranašai, bet 1940–1980 metų laikotarpiu išanalizavo išsamiai, periodizacija motyvuota, logiškai pagrįsta. Knygoje gausu faktų, dokumentinės, statistinės medžiagos, iliustracijų. Pateikti faktai esminiai, atskleidžiantys pagrindinius raidos momentus. Knygos "trūkumas" – kad ji mus pasiekė gerokai pavėlavusi. Šiuo metu jau paskelbta dauguma anksčiau nežinotų, sleptų įvykių. Jei knyga būtų pasirodžiusi anksčiau, ji būtų padariusi perversmą ne tik žinojime, bet ir mąstysenoje. Ir vis dėlto R. Misiūno ir R. Ta-

¹¹ Ten pat. P. 107.

¹² Ten pat. P. 124.

ageperos knyga yra viena geriausių 5–8 dešimtmetį nagrinėjančių veikalų ir daugeliui padės geriau pažinti netolimą praeitį.

Daugiau istorinių tyrinėjimų yra skirta vienai kuriai nors problemai. Ypač patraukė dėmesį 4–5–6 dešimtmečio įvykiai ir itin 1939–1940 metai. Niujorke 1968 m. pasirodė A. Budreckio studija, analizuojanti Lietuvos okupavimą ir aneksavimą 1940 metais¹³. Joje trumpai aptarti pagrindiniai 1940 metų įvykiai: ultimatas Lietuvai, Raudonosios armijos įžengimas, Dekanozovo veikla ir t. t. Visi tie įvykiai vertinami kaip Ribentropo-Molotovo pakto rezultatas. Taigi autorius jau 7 dešimtmečio pabaigoje įvertino 1940 metų įvykių esmę: okupaciją ir aneksiją. Lietuvos istorikai šią teorinę problemą pradėjo karštai aptarinėti tik prieš kelerius metus.

Zinomo istoriko B. J. Kaslo parengta knyga¹⁴ taip pat skirta 1939–1941 m. įvykiams. Tai gausiai iliustruotas dokumentais, atspindintis tų metų įvykius ir analizuojantis juos tarptautinių santykių kontekste veikalas. Knyga pradedama smulkia 3–4 dešimtmečio SSRS ir Lietuvos santykių analize: sutarčių pasirašymu, diplomatinės ryšių, bendradarbiavimo aptarimu. Lietuvos paskelbtas neutralitetas, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, autoriaus vertinamas kaip valstybės moralumo įrodymas. Tolesnis Lietuvos likimas nagrinėjamas analizuojant SSRS ir Vokietijos pasirašytas sutartis. Lietuvos okupavimas siejamas su palankiu tam tarptautiniu momentu.

1940–1941 m. įvykiai Lietuvoje yra mums žinomi, jau nusistovėjo ir jų traktavimo pagrindinės koncepcijos. Todėl šiuo aspektu didelių atradimų mažiau. Svarbu kitkas. B. J. Kaslas pateikė daugybę smulkesnių, detalių, kurios padeda geriau suvokti tą metą, pajusti Lietuvos likimo trapumą, vidaus padėties tragiskumą. Knyga reikšminga pateiktais naujais dokumentais. Autorius naudojo įvairiais JAV išleistais dokumentų rinkiniais, kuriuos mūsų tyrinėtojai ne visus žino ar gali panaudoti. Pavyzdžiui, yra dokumentų iš Vokietijos užsienio reikalų ministerijos, atspindinčių 1918–1940 metus. Yra specialaus komiteto, tyrusio SSRS agresiją prieš Baltijos kraštus, medžiagos (Report of the Select Committee to investigate Communist aggression and the Forced Incorporation of the Baltic states in the USSR). Taip pat panaudoti Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone dokumentai. Nauji šaltiniai, smulkiai pateikti įvykiai daro knygą aktualią ir įdomią skaitytojui.

Nepriklausomybės netektį, Lietuvos inkorporavimą į SSRS sudėtį lydėjo tautos genocidas. Šią problemą pagrindė J. Pajaujis savo monografijoje "Sovietinis genocidas Lietuvoje"¹⁵. Pirmoje knygos dalyje trumpai aptariami 1939–1940 m. istoriniai momentai, padedantys ge-

¹³ Budreckis A. Soviet occupation and annexation of the Republic of Lithuania, June 15 August 3, 1940. New York, 1968. 31 p.

¹⁴ Kaslas B. The USSR-German Aggression against Lithuania. New York, 1973. 543 p.

¹⁵ Pajaujis – Javis J. Soviet genocide in Lithuania. New York, 1980. 246 p.

riau suvokti genocidą. Pateikta ir išplėstinė genocido sąvoka. Pagrindinis dėmesys skiriamas suėmimų, represijų ir trėmimo analizei. Remdamasis iš esmės gana gerai žinomais dokumentais ir atsiminimais ("Lietuvos archyvu", "Lietuvių enciklopedija", JAV išleistais dokumentų rinkiniais) autorius pateikė nuoseklų suėmimų, represijų ir trėmimų vaizdą. Pateikti Rainių, Pravieniškių, Panevėžio žudynių aprašymai, iliustruoti nuotraukomis.

Antroji, didesnė monografijos dalis, skiriama 1944–1954 metams. Gana plačiai aptarta Didžiosios Britanijos ir JAV užsienio politika karo metais. J. Pajaujis netiesiogiai kelia mintį, kad antroji sovietinė okupacija buvo nulemta šių dviejų valstybių nuolaidžiavimu Sovietų Sąjungai¹⁶. Autorius labai plačiai analizuoja antisovietinę ginkluotą rezistenciją, vertina ją kaip kovą prieš tautos genocidą. Aptardamas masinės deportacijos, autorius nurodo, kad 1945–1950 m. buvo ištremta 570 000 gyventojų¹⁷. Vertinga knygoje tai, kad nurodomos pagrindinės Lietuvos gyventojų tremties vietos, bandoma apskaičiuoti, kiek lietuvių galėjo būti kokioje stovykloje, aprašomos jų gyvenimo sąlygos. Pavyzdžiui, aptardamas Intos stovyklas, J. Pajaujis nurodo, kad tik vienoje iš jų buvo apie 14 000 žmonių. Apie 10% sudarė atvežti iš Baltijos šalių. Daugiau lietuvių, kaltinamų partizanavimu arba ryšių palaikymu, į Intos stovyklas buvo atvežta 1952–1954 metais¹⁸. Iš tokių aprašymų galima susidaryti išsamų vaizdą apie lietuvių likimą tremtyje. Be to, autorius gana daug cituoja buvusių tremtinių atsiminimus, emocionaliai papildančius knygą. Nors J. Pajaujo monografija nėra apibendrinančio pobūdžio, tačiau vienintelė, atskleidžianti sovietinį genocidą Lietuvoje.

Viena pirmųjų anglų kalba, parodančių rezistencinę ginkluotą kovą, buvo K. V. Tauro knyga¹⁹. Joje apžvelgiama visa Lietuvos ankstesnė raida, ilgiau stabtelėjama prie 1940–1941 ir 1941–1944 metų. Trumpai aprašoma ne tik sovietinė, bet ir vokiečių invazija, smerkiama jų kurta "naujoji tvarka". Autoriaus nuomone, pokario ginkluotos rezistencijos priežastis buvo agresyvi SSRS politika Lietuvoje 1940–1941 metais, Atlanto chartija, žiaurus Raudonosios armijos elgesys 1944 metais. Autorius neslepia, kad daug kur rėmėsi Daumanto knyga, todėl skaičiusiam šią knygą jo pateikti kovų pavyzdžiai yra žinomi. Ne lietuvių skaitytoją gali sudominti ateizmo diegimo, rusifikacijos, istorijos falsifikavimo, papročių ir tradicijų žlugdymo vaisdai. Knyga nėra mokslinė, o greičiau populiari studija apie ginkluotą rezistenciją.

¹⁶ Ten pat. P. 79–84.

¹⁷ Ten pat. P. 114.

¹⁸ Ten pat. P. 126.

¹⁹ Tauras K. *Querrilla Warfare on the Amber coast*. New York, 1962. 110 p.

Kapitalinio pobūdžio veikalas – T. Remeikio monografija "Opozicija sovietiniam valdymui Lietuvoje 1945–1980 metais"²⁰. Knygos įvade rašoma, kad ją sudaro "studija ir dokumentų rinkinys"²¹. Taigi studija.

Nagrinėjamas laikotarpis skaidomas į 1) 1944–1952 – partizanų kovų metus; 2) 1953–1970 – tautiškumo išsaugojimo laikotarpį ir 3) naujos opozicijos sovietiniam valdymui formavimosi aštuntame dešimtmetyje. Pradėjęs pirmojo laikotarpio analizę, autorius pateikia opozicijos sąvoką. Jo nuomone, opozicija susideda tarsi iš dviejų dalių: opozicija, neperžengianti sistemos rėmų, neatmetanti sistemos teisės egzistuoti, o siekianti tik ją tobulinti. Tai opozicija sistemos viduje (within-system). Kita opozicija – atmeta sistemą (system-rejective)²². Pirmajai priskiriamas taikus protestas, antrajai – partizaninis judėjimas, pagrindinė spauda. Autoriaus nuomone, lojalioji opozicija buvo būdinga Rusijos disidentams. Lietuvai – siekimas atsikratyti primestos sistemos. Šią lietuvių tautos opoziciją nulėmė valstybingumo prisiminimas, religijos beteisiškumas, ekonominių ir demokratinų laisvių nebuvimas. Tokie tautos siekiai negalėjo būti realizuoti tik modifikuojant sistemą.

Autorius nagrinėja rezistencijos kovas iki 1952 m., t. y. iš esmės sutinka su K. Girniaus periodizacija. Sutampa ir abiejų autorių nurodytos rezistencijos priežastys: tai ir Stalino politika, ir sovietinės kariuomenės žiaurumai, ir ekonominė politika, ir vadinamųjų "liaudies priešų" persekiojimas. Rezistenciją skatino ne tik Atlanto chartija, bet ir "šaltasis karas", Trumeno doktrina ir karas Korėjoje. T. Remeikis nesutinka, kad karas buvo klasių kovos pobūdžio, organizuotas vokiečių ir panašiai. Jam tai – visos tautos opozicinis judėjimas. Rezistencinio judėjimo autorius išsamiau neanalizuoja, bet jo masto įvaizdis susidaro. Pateikiama ir mažiau žinomų faktų. Pavyzdžiui, 1947 m. St. Losoraicio rašytą laišką rezistentams, kuriame nurodoma, kad Vakarai jiems nepadės. Įdomi prielaida, jog dėl greito parašutininkų grupių likvidavimo Lietuvoje 1950 ir 1951 m. buvo kaltas Sovietų Sąjungos rezidentas Kim Filby (Kim Philby), dirbęs Anglijos žvalgyboje.

1953–1970 m. laikotarpį autorius vertino kaip nacionalumo egzistavimo metą, apribotą valstybinių institucijų (institutional nationalism). Nuslopintą ginkluotą rezistenciją, vyravo opozicija sistemos viduje. T. Remeikio nuomone, tokiai opozicijai sąlygas sudarė N. Chruščiovo politika: destalinizacija, ekonominė reforma, teisė rengti nacionalinius kadrus. Dvi pertvarkymų pasekmės: respublikos savarankiškumo didėjimas, politinės ir ideologinės kontrolės mažėjimas bei sąlygų tautos kūrybiškumui gerėjimas²³. Nacionalinius interesus atitiko ir vietinė

²⁰ Remeikis T. *Opposition to Soviet role in Lithuania 1945–1980*. Chicago, 1980. 680 p.

²¹ Ten pat. P. 7.

²² Ten pat. P. 19.

²³ Ten pat. P. 72.

biurokratijos bei kompartijos veikla. Jos nacionalinės sudėties pakitimas (įsivyravo lietuviai), noras sumažinti Maskvos įtaką ir taip išplėsti respublikos valdančiojo elito teises netiesiogiai gerino tautinę situaciją respublikoje. Autorius siekė parodyti, ką naudingo to meto sąlygomis Lietuvai padarė valdantysis elitas ir net teigia, (remdamasis T. Ženklu / A. Štromu), kad "Sniečkaus politika pasirodė naudinga nacionalumui"²⁴.

T. Remeikis pritaria pagrindinėms pramonės kūrimo kryptims respublikoje 6-ojo dešimtmečio metais. Jo nuomone, tik chemijos pramonės kūrimas neatitiko Lietuvos interesų. Kaip laimėjamą nusako pasipriešinimą planuotai naftos perdirbimo gamyklai Jurbarkė. Teigiamai vertinamas kultūrinės inteligentijos suaktyvėjimas, jos siekimas kurti modernųjį meną, pasirinkti pasaulinės srauto metodą literatūroje.

Laisvės ir tautinio mentaliteto apraiška, autoriaus nuomone, buvo 1956 m. Vėlinės Vilniuje ir Kaune, peraugusios į demonstracijas. Studentų reikalavimai leisti skaityti išeivijos kūrinius, politizuotos Lietuvos istorijos kritika, siūlymas statyti paminklą Gediminui pilies papėdėje taip pat vertinama kaip naujų vėjų pasireiškimas Lietuvos gyvenime.

Aštuntasis dešimtmetis siejamas su nauja opozicijos banga. Ekonominio nuosmukio pradžia, religijos teisių apribojimas, rusų kultūros ir istorijos glorifikavimas bei kalbos diegimas skatino vidinį pasipriešinimą. Jam turėjo įtakos ir išorės veiksniai – Maskvos disidentų veikla, ryšiai su išeivija, žmogaus teisių gynimo kompanija. Ir vidinės, ir išorinės priežastys stiprino opoziciją. Joje išsiskyrė keletas krypčių. Tai: 1) katalikų judėjimas; 2) tautinis-katalikiškas judėjimas; 3) tautinis liberalusis ir 4) tautinis kairysis (eurokomunistinis²⁵). Autorius gana smulkiai aptaria visus judėjimus, ypač katalikiškuosius. Plačiau parodomai svarbesni opozicijos veiksmai – Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos leidimas, kita pogrindžio spauda, Lietuvos Helsinkio grupės susikūrimas. Opozicijos 8-ame dešimtmetyje aptarimas baigiamas optimistiniu pasipriešinimo didėjimo ir lietuvių tautos ateities įvertinimu.

Antroji knygos dalis – dokumentai. Jie sugrupuoti pagal tuos pačius periodus, kaip ir studija. Atskira dokumentų grupė – religijos padėtį nagrinėjanti medžiaga. Dauguma tokių dokumentų paimti iš LKBB. Dalis kitų mūsų skaitytoji visai nežinomi, jie padidina knygos pažintinę vertę.

Štuntojo dešimtmečio įvykius, vienaip ar kitaip susietus su Lietuva, aprašo A. Rukšėnas knygoje "Gėdos diena"²⁶. 1970 m. lapkričio 23 d. iš laivo "Sovietskaja Litva" į JAV pakrantės apsaugos katerį pabėgo šio laivo jūreivis S. Kudirka. Šį įvykį beletrizuota forma ir aprašo A. Rukšėnas. S. Kudirka buvo sugražintas į laivą, o Lietuvoje

²⁴ Ten pat.

²⁵ Ten pat. P. 122–123.

²⁶ Rukšėnas A. Day of shame. New York, 1973. 368 p.

nuteistas. Bet JAV kilo protesto banga prieš tokį oficialiųjų asmenų elgesį, prasidėjo S. Kudirkos gynimo akcija. Remdamasis dokumentine medžiaga, autorius aptaria oficialiųjų valdžios organų veiksmus. Knyga nėra mokslinis darbas, tačiau sudaro galimybes geriau suprasti minėtus įvykius bei lietuvių pasipriešinimą sovietiniam gyvenimo būdai ir kelių iš jo ieškojimą.

Kultūros problemos nagrinėjamos R. Šilbajorio redaguotame straipsnių rinkinyje "Protas prieš sieną"²⁷. Autoriai vienas po kito analizuoja kurį nors dvasinio gyvenimo, kultūros ar ideologijos problemą. J. Slavėnas gilinasi į lietuviškojo nacionalizmo (tautine prasme) susidūrimus su rusiškuoju komunizmu. Intelektualinės kultūros deformacijas atskleidžia V. Kavolis, teigęs, kad intelektas, ieškodamas būdų laisvai reikštis, nulėmė pagrindinės spaudos susikūrimą²⁸. Panašią problemą sprendžia A. Štomas, analizuodamas lietuvių tautos ir sovietinės psichologijos susidūrimą. Literatūros istorikams būtų vertingas R. Šilbajorio straipsnis, aptariantis socialistinio realizmo metodą lietuvių literatūroje. Lietuvių literatūros vietą pasaulyje nusako T. Veclova. Meno istorikus turėtų sudominti J. Gimbuto straipsnis, aprašantis architektūros paminklų restauravimo darbus Lietuvoje nuo 6-jo dešimtmečio.

Pastarųjų kelerių metų Lietuvos raidai skirta A. Seno monografija "Bundanti Lietuva"²⁹. Knyga apima 1987–1990 m. laikotarpį, joje labai plačiai, detaliai ir smulkmeniškai aptariamas Lietuvos atgimimas. Knyga leidžia prisiminti ir pajusti daugiataukstantinių mitingų žavesį, sąjūdžio dvasią, artėjimą prie 1990 metų Kovo 11-osios. Ši knyga buvo recenzuota pirmame šio leidinio tome, todėl neverta kartotis.

Dar vieną tyrinėjimų kryptį sudaro religijos istorijai skirtos knygos, iš kurių reikia išskirti S. Sužiedėlio monografiją "Kalavijas ir kryžius"³⁰. Bažnyčios raidos istoriją Lietuvoje autorius pradeda nuo pagonių pirmųjų kontaktų su misionieriais. Akcentuoja Gedimino posūkį link Vakarų krikščionybės. Aptaria krikščionybės įvedimą Lietuvoje, Reformacijos atsiradimo priežastis. Religiją ir bažnyčią devyniolikame amžiuje autoriaus vertina kaip kultūros nešėją. Itin pabrėžiama vyskupo M. Valančiaus veikla. Bažnyčios istoriją nepriklausomybės metais S. Sužiedėlis nagrinėja susietą su politine raida: demokratiniu (1919–1926 m.) ir autoritariniu (1926–1940 m.) laikotarpiu. Pastarųjų 50-ies metų bažnyčios istorijos skiriamąją riba autorius pasirinko 1972 metus. Tai yra metai, kada pradėjo eiti LKKB ir plėtesi katalikiškasis bei žmogaus teisių gynimo judėjimas. Esminiai bažnyčios istorijos bruožai – atspindėti, jos raida susieta su Lietuvos ekonomine, politine

²⁷ Mind against the wall: Essays on Lithuania culture under soviet occupation. Chicago, 1973. 180 p.

²⁸ Ten pat. P. 42.

²⁹ Senn A. Lithuania awakening. Los Angeles, 1990. 294 p.

³⁰ Sužiedelis S. The Sword and the Cross. A history of the Church in Lithuania. Huntingdon, 1988. 264 p.

padėtimi, gyventojų teisėmis. Paskutinis knygos skyrelis nagrinėja bažnyčios veiklą išeivijoje.

Daug smulkiau katalikų bažnyčios padėtį Lietuvoje nuo ketvirtąjo dešimtmečio nagrinėja J. Savasis³¹ (J. Vaišnora). Knygoje atskleistas itin grubus tikėjimo persekiojimas iki 1953 m., sąlyginis padėties pagerėjimas po Stalino mirties. Parodyti bažnyčios istorijos falsifikavimo faktai, atspindėta ir pasaulietinio gyvenimo ateizacija. Pateikta vertinimų duomenų apie uždarytas bažnyčias, nurodyta, kada tai padaryta ir kuo jos buvo paverstos.

Nedidelė studija "Katalikai okupuotoje Lietuvoje"³² bene geriausiai analizuoja religijos padėtį Lietuvoje per pastaruosius penkiasdešimt metų. Jos pradžioje glaustai apžvelgta Lietuvos istorija, demografinė raida ir religijos padėtis iki amžiaus vidurio. Nuo 1940 m. smulkiai analizuojama legali katalikų bažnyčios veikla ir padėtis. Itin akcentuojamas dvasininkų patirtas teroras, suėmimai, tremtys, pateikti konkretūs duomenys. Laikotarpis iki 1972 m. vadinamas "kilimas iš tylos". Reikšmingiausia 8-ojo dešimtmečio data – 1972 m. – LKBK leidimo pradžios metai. Pagrindinė knygelės dalis ir skirta tam dešimtmečiui. Joje parodomas tikėjimo laisvės suvaržymas, aptariama slaptoji bažnyčios veikla, slaptojo kunigų rengimo egzistavimas. Daug dėmesio skiriama bažnyčios struktūrai, vyskupijoms, jų valdytojams. Pateikiamos vyskupų biografijos, atkreipiamas dėmesys į vyskupų J. Steponavičiaus ir V. Sladkevičiaus tremtį. Svarstomos ir nurodomos kunigų trūkumo, Bažnyčios sunykimo priežastys. Tai trumpa ir aiški religijos padėtį atskleidžianti studija.

Lietuvos ir lietuvių išeivijos istorijos sandūroje yra buvusio žemės ūkio ministro J. Audėno knyga "Dvidešimt metų kovų už Lietuvos laisvę"³³, skirta Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto dvidešimtmečiui. Darbas supažindina su VLIK'o ištakomis, 1943 m. lapkričio 25 d. posėdžiu, nuo kurio prasidėjo oficiali VLIK'o istorija. Autorius akcentuoja, ir netgi labai primygtinai, komiteto veiksmus gelbstint žydus, pasipriešinimą vokiečių kolonistams, antinacinę veiklą. Tolesnė veikla atspindėta po to, kai atnaujintas VLIK'o darbas emigracijoje: memorandumai šalių vadovams, kreipimasis į įvairias organizacijas, kad nebūtų pripažinta Lietuvos okupacija. Baigiamas darbas VLIK'o veiklos apžvalga persikėlus į JAV. Toliau VLIK'o istoriją autobiografiškai rutulįja J. K. Valiūnas³⁴. Autorius apžvelgė ir ankstesnę organizacijos istoriją, bet didžiausią dėmesį skyrė 1966–1978 m., kai buvo VLIK'o pirmininku. Ši knyga išsamiau recenzuota kitame šio leidinio skyriuje.

³¹ Savasis J. The War against God in Lithuania. New York, 1966. 134 p.

³² Catholics in Soviet – occupied Lithuania. N. Y. 1981. 120 p.

³³ Audėnas J. Twenty years struggle for freedom Lithuania. New York, 1963. 150 p.

³⁴ Valiūnas J. Serwing Lithuania. New York, 1988. 288 p.

Ir dar norėčiau paminėti vieną savotišką šaltinį – datų ir įvykių chronologinį rinkinį, parengtą A. Budreckio ir susijusį su lietuvių migracija į Ameriką³⁵. Šiame rinkinyje chronologiškai suregistruoti visi svarbesni lietuvių vykimo į Ameriką etapai, įvairių laikraščių, organizacijų susikūrimo datos, visi svarbesni išeivijos gyvenimo įvykiai. Pavyzdžiui, nurodoma, kad pirmas, be abejonės, lietuvis Alexander Carolus Cursius išlipo Nju Amsterdame 1659 m.³⁶ Pirmoji pokario "dipukų" karta atplaukė 1948 m. spalio 30 dieną³⁷. Yra ir kitokių žinių. Pirmą lietuvių teatrinę grupę susikūrė Čikagoje 1892 m. ir pastatė pjesę Griunvaldo mūšis³⁸. JAV 1929 m. gyveno 650 000 lietuvių, kurie sudarė 0.5% tos šalies gyventojų³⁹. 1932 m. lietuvis Jack Sharkey (Juozas Žukauskas) tapo pasaulio bokso čempionu tarp sunkiasvorių⁴⁰. Pateikiami dokumentai, plačiau aptariantys vieną ar kitą datą.

Taigi istorijos knygų, nagrinėjančių Lietuvos raidą, įvairius raidos momentus, įvykius, anglų kalba yra nemažai. Apžvelgta tik jų dalis. Tačiau ir ji tegul bus bent menka duoklė iki pastarųjų dienų nežinotai istoriografijos daliai.

Vilniaus universitetas
Naujausiųjų laikų istorijos katedra

Įteikta 1992 m. balandžio mėn.

³⁵ Budreckis A. The Lithuanians in America 1651–1975. New York, 1976. 174 p.

³⁶ Ten pat. P. 1.

³⁷ Ten pat. P. 42.

³⁸ Ten pat. P. 11.

³⁹ Ten pat. P. 28.

⁴⁰ Ten pat. P. 31.